



**doi Analysis and review of a manuscript about conscription service**

**(Qajar period)**

  Zahra alizadehbirjandi<sup>1</sup>

Submitted: 12 -07-2022 Revised: 13-07-2022 Accepted: 14 -08- 2022 Published: 21 -03- 2023 pp.200-221

**Abstract**

The present article, which has been written with a prescriptive approach, is devoted to the content analysis of the manuscript "recruitment" written and translated by Abbas Gholi Khan Kalati. The author of this work went to Istanbul to learn military techniques and after returning to Iran to inform his compatriots about the situation of the military forces and how to train the troops of foreign countries and the rules of recruitment in the Ottoman and other countries has compiled this work. The present study, which is written by content analysis method, the findings of these studies indicate the author's pathological view in explaining the causes of hatred of military service and the shortcomings of the recruitment method in Iran. In this regard, while sanctifying military service, he has provided solutions to organize the service of the recruitment system in Iran, by adapting the methods of recruitment in the Ottoman Empire.

**Keywords:** Manuscript, recruitment , recruitment Laws, Iran, Ottoman.

**CONFLICT OF INTERESTS**

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)



<sup>1</sup>. Associate Professor's University of Birjand History Department .South Khorasan. IRAN. zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir





## References

- Adami, Fereydoun. Amir Kabir and Iran. Tehran: Khwarazmi. 9th edition, 2006a.
- Adami, Fereydoun. The Idea of Progress and the Rule of Law, the Era of Sepahsalar. Tehran: Khwarazmi. 3rd edition, 2006b.
- Aghrabiian, Yervand. Iran Between Two Revolutions: An Introduction to Contemporary Political Sociology of Iran. Translated by Ahmad Gol Mohammadi, Mohammad Ebrahim Fattahi Velilayi, Tehran: Nashr-e Ney, 10th edition, 2004.
- Algar, Hamid. Religion and State in Iran, The Role of the Ulama during the Qajar Period. Translated by Abolghasem Seri. Tehran: Toos, 1990.
- Andruni. "Practice of the Secretaries." Translated by Mohammad Hasan Khan Qajar. Manuscript No. 16126. Astan Quds Razavi Library. 1872 AH (Islamic calendar).
- Azimi, Habibollah; Kalidari, Mohammad Baqer. "Analysis of the Marginalia of One Hundred Manuscripts from the Collection Donated by the Supreme Leader to the Astan Quds Razavi Library." Quarterly Journal of Librarianship and Information Science, No. 3, pp. 3-23, 2017.
- Cronin, Stephanie. "Building a New Army: Military Reforms in Qajar Iran." In: War and Peace in Qajar Iran and Its Consequences in Past and Present. Edited by Roxane Farmanfarmanian. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Nashr-e Markaz, 2010.
- Dumas, Alexandre. Lovers of Paris. Translated by Ali Qoli Khan Bakhtiari (Sardar Asad), edited by Abbas Qoli Sadeghi, Sa'ad Pira. Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran, 2nd edition, 2018.
- Haeri, Abdolhadi. Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq. 5th edition. Tehran: Amir Kabir, 1985.
- Hill, F. (1378 / 1999). Letters from Qohestan. Translated and annotated by Mohammad Hassan Ganji. Mashhad: Astan Quds Razavi, Khorasan Studies Center, 1378 (1999).
- Kalati, Abbas Qoli Khan. "Principles of Military Service." Manuscript, Astan Quds Razavi Library, No. 57, 1312 AH.
- Manuscript of "Notebook of Mukhabaran Exercises." No. 1498. Astan Quds Razavi Library. Undated.
- Marcam, Clement. History of Iran in the Qajar Era. Translated by Mirza Rahim Farzaneh. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Farhang Iran Publishing, 1364 (1985).
- Ra'is Nia, Rahim. Ottoman Iran on the Eve of the Twentieth Century. Tabriz: Sotudeh, 1995.
- Safri Aq Qaleh, Ali. Codicology: Research Journal of Persian Manuscript Codicology. Tehran: Center for the Study of Written Heritage, 2011.

تحلیل و بررسی تاریخی نسخه‌ای خطی درباره خدمت نظام وظیفه 

(از دوره قاجاریه)

زهرا علیزاده بیرجندی  

از صفحه ۲۰۰ تا صفحه ۲۲۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

## چکیده

مقاله پیشرو که با رویکرد نسخه‌پژوهی نگاشته شده، به بررسی و تحلیل محتوایی نسخه خطی «سربازگیری» تألیف و ترجمه عباس قلی خان کلاتی اختصاص دارد. نویسنده این اثر به منظور فراگیری فنون نظامی به استانبول رفته و پس از مراجعت به ایران برای آگاهی هموطنان خویش از وضعیت قوای جنگی و چگونگی تعلیم و تربیت سپاهیان دول خارجی و قوانین سربازگیری در عثمانی و سایر دول به تدوین این اثر پرداخته است. هدف پژوهش حاضر که با روش تحلیل محتوا نگاشته شده، بررسی انگیزه‌های نگارش اثر و تبیین دلایل اهمیت و کارکردهای این نسخه خطی در مطالعات علمی است. یافته‌های حاصل از این بررسی‌ها حاکی از نگاه آسیب‌شناسانه نویسنده در تبیین علل تنزوف‌ر از خدمت سربازی و کاستی‌های روش سربازگیری در ایران است. در این راستا وی ضمن قداست بخشی به خدمت سربازی، راهکارهایی را جهت ساماندهی به خدمت نظام وظیفه در ایران، با اقتباس از شیوه‌های سربازگیری در عثمانی ارائه نموده است.

واژگان کلیدی: نسخه خطی، سربازگیری، قوانین خدمت نظام وظیفه، ایران، عثمانی.

**Cite this article:** Alizadehbirjandi, Zahra. (2023) Analysis and review of a manuscript about conscription service (Qajar period). Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsi va taṣṭīh-i mutūn). vol-3, Issue-1, 200-221.  
<https://doi.org/10.22034/crc.2022.351428.1025>

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند. خراسان جنوبی. ایران. zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir



## مقدمه

نوشتار حاضر در حیطه مطالعات نسخه پژوهی جای می‌گیرد، از این رو در این مقاله به بررسی شکل ظاهری و وضعیت فیزیکی نسخه که هدف اصلی نسخه‌شناسی است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۴: مقدمه ۲۴) پرداخته نشده است؛ در واقع رویکرد نگارنده در این پژوهش بهره‌برداری از محتوای نسخه حاضر برای آگاهی از وجوه مغفول و زوایای پنهان در مطالعات تاریخ نظامی به‌ویژه تاریخچه سربازگیری در ایران است. در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس نسخه خطی با عنوان «سربازگیری» تألیف عباس‌قلی خان کلاتی موجود هست که به خط نستعلیق در ۱۳۱۲ هجری قمری نگاشته شده است. نویسندگان اثر با سه نفر دیگر به منظور فراگیری فنون نظامی به استانبول رفته و پس از فراغت از تحصیل در ۱۳۰۸ هجری قمری سه سال نیز در ارکان حرب مشغول تدریس شده است. عباس‌قلی خان پس از تکمیل تحصیلات خویش مدتی نیز با منصب سلطانی در فوج اول خواسته دولت عثمانی عهده‌دار تعلیم و تربیت سپاهیان بود. وی پس از مراجعه به ایران تصمیم گرفته برای آگاهی هم‌وطنانش از وضع قوای جنگی و آلات قوای نظامی و آلات و ادوات جنگی و چگونگی تعلیم و تربیت سپاهیان دول خارجی این کتاب را به رشته تحریر درآورد. وی در این اثر با نگاهی آسیب‌شناسانه معضلات خدمت سربازی را مورد بررسی قرار داده و علل تنفر و ترس مردم از خدمت نظام را تبیین نموده است. با توجه به اهمیت مبحث سربازی و مسائل مربوط به آن مقاله حاضر به بررسی این نسخه و تحلیل محتوایی آن اختصاص دارد.

هدف محوری پژوهش حاضر معطوف به پاسخگویی به دو پرسش اساسی به شرح ذیل است:

- انگیزه‌ها و دغدغه‌های نویسندگان از تدوین این اثر چه می‌باشد؟
- دلایل اهمیت این نسخه و کارکردهای آن در مطالعات علمی چیست؟

## مشخصات ظاهری نسخه

نسخه خطی پیشرو، از نظر کمی اثری تک‌متنی به زبان فارسی است که به خط نستعلیق در ۱۳۱۲ هجری قمری نگاشته شده است. تعداد اوراق این نسخه ۵۶ برگ به طول ۲۱ و عرض ۱۳ سانتیمتر و فاقد هرگونه آرایه‌های کاغذ و سرلوحه‌های تزئینی بوده و جلد آن مقوا با عطف و گوشه، تیماج قهوه‌ای‌رنگ است. صفحه آغازین نسخه



فاقد بسم‌الله و تحمیدیه است، در این صفحه پس از عبارت: «اعلم ان الجنة فی تحت ظلال السیوف» نویسنده به بیان علت تألیف کتاب پرداخته است. سرفصل و عناوین این نسخه خطی به رنگ خطوط متن ولی با اندازه متفاوت است قلم متن (درشت‌تر از متن) تدوین گردیده است. این نسخه در صفحه پایانی خود دارای یک انجام کوتاه که مشتمل بر ذکر تاریخ خاتمه کتاب و اشاره به محتوای جلد دوم است. ذکر محتوای جلد دوم به شرح ذیل است: انتهای جلد اول فی هجدهم ذیقعدہ جلد ثانی مشتمل بر نظام و قوای بری و بحری دول روس و انگلیس است (کلاتی: ۵۶).

### معرفی مخطوطات مرتبط با خدمت نظام

علاوه بر نسخه موردبحث در این نوشتار، نسخ خطی دیگری نیز در ارتباط با موضوع سربازی در دوره قاجار وجود دارند که از آن میان می‌توان به دو نسخه که در باره مشق نظام و آموزش‌های نظامی سربازان نگاشته شده، اشاره کرد. یکی از این نسخ، نسخه ۳۷ صفحه «کتابچه مشق مخبران» که تاریخ کتابت آن سده ۱۴ قمری و نویسنده آن نامعلوم است (کتابچه مشق مخبران، نسخه خطی ۱۴۹۸ مخطوطات آستان قدس رضوی).

نسخه دیگر در این زمینه، کتاب «مشق مخبران» متعلق به معلم پیاده‌نظام دارالفنون، سرهنگ اندرنی است، این نسخه در واقع درس گفتارهای این معلم نظامی به شاگردانش هست که توسط محمدحسن خان قاجار از زبان فرانسه به فارسی ترجمه شده و سال تحریر آن ۱۲۸۹، ق، تعداد اوراق ۸۰ برگ و خط نسخه نستعلیق است. تفاوت «مشق مخبران» سرهنگ اندرنی با نسخه قبلی در تعداد صفحات، و دارابودن تصاویری است که درک تعالیم نظامی را برای صاحب‌منصبان نظامی و سربازان تحت آموزش آنها تسهیل کرده است (اندرنی، ۱۲۸۹ ق، نسخه خطی ۱۶۱۲۶ مخطوطات آستان قدس رضوی).

در مقایسه نسخه «سربازگیری» با نسخ بالا، انحصار موضوع نسخ مشق مخبران به پاره‌ای از آموزش‌های نظامی، است درحالی‌که نسخه سربازگیری افزون بر نگرش آسیب‌شناسانه به سربازگیری در ایران، دربردارنده مباحث متنوعی در آموزش و تربیت سربازان است.

### دلایل رویکرد دولت قاجار به اصلاحات نظامی و تشکیل ارتش ملی

نخستین گام‌ها در روند اصلاحات نوگرایانه در ایران با اصلاحات نظامی آغاز گردید. عدم امنیت سیاسی در رویارویی با قدرت‌های آن روز و دفاع از حقوق حاکمیت ملی و وجوب تشکیل حکومتی متمرکز عمده‌ترین دلایل



رویکرد به اصلاحات در قلمرو نظامی را تشکیل می‌داد. در واقع قدرت نظامی عامل تحکیم دولت و حافظ حقوق حاکمیت آن در عرصه بین‌المللی و وسیله برای سلامت زیستن در کشاکش سیاست جهانی شمرده می‌شد. افزایش توان نظامی و تحصیل قدرت، قدرت نظامی گرایشی بود که نه تنها در دول اروپایی بلکه در مشرق‌زمین هم به تأثیر از غرب رخ نمود. عثمانی‌ها نیز مانند ایران گرفتار درگیری‌های نظامی و کشمکش با روس‌ها از یک سو و با دولت‌های بالکان از سوی دیگر بودند. از این رو در برنامه‌های اصلاحی عثمانی تقویت نظامی تحرک تازه‌ای پیدا کرد. در حقیقت روح سیاست زمان طالب یک ارتش ملی و سپاهی منظم و تعلیم‌یافته به سبک اروپایی بود (آدمیت، ۱۳۸۵ ب: ۴۱۸).

استفانی کرونین در بررسی‌های خویش در مورد اصلاحات نظامی در سده نوزدهم اظهار می‌دارد که برای ایجاد سپاهی ثابت و منضبط مشکلات متعددی فراروی اصلاح‌گران در ایران وجود داشت که مهم‌ترین آن عبارت بوده است:

\_ عدم وجود واحدهای افسری حرفه‌ای و فقدان نهادهای آموزشی نوین نظامی؛

\_ استخدام افسران اروپایی برای تعلیمات نظامی و پیامدهای حاصل از آن؛

\_ ناخرسندی‌های مردم از حضور افسران بیگانه در کشور؛

نگرانی از خدشه وارد شدن به حاکمیت ملی در اثر حضور بیگانگان در رأس ارتش (کرونین: ۸۶\_ ۸۷).

مارکام نیز در اشاره به آسیب‌های نظامی ایران در روزگار فتحعلی‌شاه از اتکای قشون این سرزمین به سواران غیرمنظم ایلیاتی در جنگ‌های و پرداخت مخارج این سواران توسط رؤسای ایلات سخن گفته است (مارکام، ۱۳۶۴: ۵۴).

بر اساس اظهارات آبراهامیان در مورد وضعیت نظام ایران در عصر قاجار سربازان ایلیاتی به ندرت به وظایف خود عمل می‌نمودند مگر اینکه به آنها وعده غارت و چپاول داده می‌شد. چالش دیگر حضور این هنگ‌های ایلیاتی حفظ هویت قبیله‌ای آنها بود در واقع نظام جدید برای مقابله با قبیله‌گرایی نیروهای سنتی نظامی پدید آمد (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۳۷).

هیل، رئیس شعبه بانک شاهی بیرجند ضمن اشاره به حضور نیروهای ایلیاتی در بدنه نظامی از ناکارآمدی آنها



در امور رزمی سخن گفته است (هیل، ۱۳۷۸: ۱۳۹).

### نقش واسطه‌ای عثمانی در اصلاحات نوگرایانه

نکته دیگری که از بررسی این نسخه خطی می‌توان به آن دست‌یافت، نقش عثمانی به‌عنوان معبر و واسطه اصلاحات نوگرایانه در ایران دوره قاجار است. یکی از دلایلی که در تأیید این نظریه می‌توان بدان استناد جست، این است که اکثر پیش‌گامان اندیشه نو و اصلاح‌گران این دوره، مدتی را در عثمانی اقامت گزیده و یا در آن کشور مأموریت سیاسی و دیپلماتیک داشته‌اند. در این راستا می‌توان به سفارت امیرکبیر در عثمانی و فرصتی که وی برای مشاهده تنظیمات دولت عثمانی داشت، اشاره نمود. آدمیت این دوران را به‌عنوان یکی از عوامل سازنده شخصیت سیاسی و فکری امیرکبیر قلمداد کرده است (آدمیت، ۱۳۸۵ الف: ۱۵۸). علاوه بر امیرکبیر، میرزا حسین‌خان سپهسالار نیز به‌هنگام اقامت در استانبول و عهده‌دار شدن مناصب دیپلماتیک به‌شدت تحت‌تأثیر نوسازی‌های عثمانی‌ها قرار گرفت و در مکاتبات خود از این نوسازی‌ها خواهی می‌نمود (حائری، ۱۳۶۴: ۳۲).

در واقع ایران و عثمانی در این زمان جدای از پاره‌ای اختلافات، ارتباطات فرهنگی، سیاسی و بازرگانی داشتند و حضور تحصیل‌کردگان ایرانی در مدارس عالی استانبول همچنین اقامت برخی روشنفکران و اصلاح‌طلبان مانند مستشارالدوله، ملکم‌خان نیز بر این تأثیرگذاری می‌افزود و سبب تسهیل انتقال مظاهر تمدن غرب به ایران می‌شد (رئیس‌نیا، ۱۳۷۴ ج ۲: ۷۹۲؛ ج ۱: ۷۶). به نظر می‌رسد ایران در برنامه اصلاحات نظامی‌اش مفتون تجربه عثمانیان بوده و همان اهداف امپراتوری عثمانی را در این زمینه دنبال می‌نمود. امپراتوری عثمانی در این زمان نیازهای نظامی‌اش را در قالب ارتش بزرگ چندمنظوره‌ای بر اساس نظام‌وظیفه عمومی تعریف می‌کرد.

نکته دیگری که دلایل الگوگیری نظامی از عثمانی‌ها و تألیف نسخه خطی «سربازگیری» را بر ما آشکار می‌سازد، موجه جلوه‌دادن اصلاحات نظامی و کاستن از واکنش‌های مذهبی بر ضد سربازگیری در ایران بود. از آنجایی که عثمانی‌ها تجربه مشابهی در مخالفت‌های مذهبی با اصلاحات نظامی داشتند، راهکارهای آنان در کاستن از این‌گونه مخالفت‌ها می‌توانست به‌عنوان سرمشق مناسبی مطرح گردد. برای نمونه سلطان سلیم در دفاعیه‌اش از نظام جدید آیات متعددی از قرآن را نقل کرده است. (الگار، ۱۳۵: ۱۳۶۹).

استفانی کرونین در تحلیل انگیزه اصلاحات نظامی از منظری دیگر به این موضوع نگریسته و اظهار می‌دارد، اگرچه پیروزی‌های امپریالیسم اروپایی که ایران را قربانی منفعلی نشان می‌دهد، بر این انگیزه سایه انداخته است،



در حال شاهان قاجار ارتش پیشرفته را صرفاً برای دفاع نمی‌خواستند بلکه نیت تهاجمی هم داشتند. آنها ضمن اینکه مشتاق دفع فشار بی‌امان روس‌ها بودند، قصد بازپس‌گیری اراضی خود را در قفقاز و افغانستان را هم داشتند. برای شاهان ایران در سده نوزدهم بازپس‌گیری نظامی سرزمین‌های از دست رفته اهمیت زیادی داشت، زیرا هم مشروعیت اعتقادی به آنها می‌بخشید و هم موجب تحکیم سلطنت آنها می‌شد. اصلاحات نظامی از جهت دیگری هم پیوند تنگاتنگ با برنامه دولت‌سازی داشت؛ ایجاد واحدهای نظامی جدید به شاه امکان می‌داد که تغییر اساسی در توازن بین دولت متبلور در شخص شاه و مابقی نظام سیاسی که در وجود قشربانی چون امیران، درباریان، خاندان و علما متجلی می‌شد، به وجود آورد (کرونین، ۸۴: ۱۳۸۹-۸۵).

### جایگاه نسخه از منظر مطالعات ترجمه

یکی از ابعاد اهمیت این نسخه خطی، جایگاه آن از منظر مطالعات ترجمه است. مطالب کتاب سربازگیری از ترکی عثمانی به فارسی ترجمه شده و در حواشی نسخه و گاه در متن اشاراتی در باب واژگان به کاررفته و معادل‌های فارسی آن آمده است. قبل از اشاره به موارد ذکر شده در حواشی، تذکر این نکته ضروری می‌نماید که حاشیه‌ها از بخش‌های محتوایی مهم نسخ خطی به شمار می‌آیند و بررسی آنها اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققان و نسخه‌شناسان قرار می‌دهد (عظیمی و کلیدری: ۳).

توضیحاتی که مترجم در حواشی «نسخه سربازگیری» آورده، گاهی بیان معانی واژگان است. شاهد این مدعا، شرحی است که مترجم در مورد دایره بحریه که آن را «ترسانه عامره» می‌نامند آورده است: «اصل این لغت دارالصناعه است که ایتالیها از عرب گرفته و عثمانی‌ها این لفظ را از زبان ایتالی گرفته ترسانه کردند» (کلاتی، ۱۳۱۲: ۲۲).

در مواردی هم حاشیه‌نگاری مترجم، توضیح مباحث مطرح در متن نسخه است. برای نمونه در بخشی از این نسخه، مترجم در مورد چرایی عدم ازدواج صاحب‌منصبان تا قبل از رسیدن به درجه یابوری می‌نویسد:

«... و هر صاحب منصب تا بدرجه یابوری نرسد تأهل اختیار نمیتواند بکند مگر باذن سپهسالار سببش این است که موجبشان کفایت مصارف ازدواج را نمیدهد...» (کلاتی، ۱۳۱۲: ۱۴۸). مترجم در حاشیه نسخه توضیحاتی در این زمینه آورده و متذکر می‌شود در صورت تقبل مخارج فرد توسط اقوام زن، فرد می‌تواند اقدام به ازدواج نماید (همان جا).



توضیحات فوق نشان می‌دهد که همواره مترجم در حواشی صرفاً به بیان معانی واژه‌ها بسنده نکرده و در مواردی شرح و توضیحات لازم را در ارتباط با موضوع مورد بحث را نیز در اختیار خوانندگان قرار داده است. یکی دیگر از مباحث مرتبط با مطالعات ترجمه تطبیق اسامی صاحب‌منصبان نظامی در زبان ترکی و فارسی است، در ذیل به مواردی از این معادل‌یابی اشاره شده است:

ترکی	فارسی
سر عسکر	وزیر جنگ
مشیر پاشا	امیر تومان
فریق پاشا	سرتیپ اول میر پنجه
لوا پاشا	سرتیپ دوم
میرآلای	سرتیپ سوم
قائم مقام	سرهنگ
بیکباشی	یاور اول
قول آغاسی	یاور دوم
یوز باشی	سلطان
ملازم اول	نایب اول
ملازم ثانی	نایب دوم
باش چاوش	وکیل باشی
چاوش	وکیل
اون باشی	سرجوخه (کلاتی: ۳۲-۳۳).

توضیحاتی که مترجم در حواشی این نسخه آورده و معادل‌سازی واژگان توسط وی، زمینه ورود مفاهیم نظامی و



واژه‌های مربوط به آن را در ایران آن روزگار هموار ساخت و هم‌زمان با ورود این مفاهیم و واژگان، آگاهی‌های اجتماعی در این زمینه نیز افزایش می‌یافت.

یکی از نکات شایان توجه از منظر مطالعات ترجمه در این نسخه، سبک نویسنده در تدوین این اثر است کلاتی در موارد متعدد علاوه بر ترجمه قوانین و مباحث مربوط به سربازگیری به تبیین دیدگاه‌های خویش و تألیف نیز پرداخته است. شواهد متعددی در متن حاکی از این نکته است. برای نمونه می‌توان به نقل حدیث *صَرَبَةُ عَلِيٍّ يَوْمَ الْخُنْدُقِ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ* اشاره کرد که در صفحات آغازین نسخه نویسنده برای نشان دادن اهمیت و فضیلت جهاد در دین اسلام بدان پرداخته است (کلاتی: ۴).

در واقع فرایند ترجمه به عنوان عامل ارتباط و انتقال بر حسب یک نیاز دیپلماتیک در دوره فتحعلی‌شاه فعال شد؛ یعنی در مواجهه و توقف قوای ایران در جنگ‌های ایران و روس دولتمردان ایران درک کردند که به‌ناچار می‌بایست دو دستورالعمل را پیشروی داشته باشند: ورود علوم و فنون جدید و لزوم تربیت و آموزش قشون بر مبنای تعلیمات و موازین جدید. از این رو ورود علوم و فنون جدید و اعزام هیئت خارجی مسئله ترجمه چه در بُعد راه‌اندازی کارخانه‌های مهمات و اسلحه‌سازی و چه در جهت آموزش قشون با تعلیمات جدید مطرح گشت (دوما، ۱۳۹۷، مقدمه ۱۰۵).

### تحلیل محتوا و مضامین نسخه خطی سربازگیری

عمده‌ترین مباحث مطرح در این نسخه که در واقع فصول اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد، عبارتند از:

- فایده جنگ؛

- اصول سرباز گری و محافظت؛

- فایده قشون تحت سلاح؛

- اساس جنگ و چگونگی ترقی آن؛

- ترقی آلات ناریه؛

- تاریخ مختصری از ملت عثمانی در بیان امور عسکری دولت علیه عثمانی؛



- اصول سربازگیری؛

- اردوهای عثمانی؛

- تصانیف صنوف مختلفه؛

- عساکر در وقت محاربه؛

- صنف ردیف، صنف مستحفظ، ستواران؛

- اسلحه عثمانی؛

- اخلاق عسکر عثمانی؛

- مکاتب نظامی عثمانی.

اولین مبحث در این کتاب همان گونه که بدان اشاره شد درباره فواید جنگ است در این بخش نویسنده به فواید نیروی جنگی و ضرورت وجود آن در کشور اشاره کرده و از مزایای جنگ و تأثیرات مثبت آن در میان ملت‌ها سخن گفته است. وی تمامی ترقیات عالم را حاصل جنگ‌های بزرگ و جنگ را سبب امنیت و آسایش عمومی و مایه شرف و فخر افراد انسان و سبب ترقی عالم و ازدیاد شوکت ملل معرفی نموده است. نویسنده در ادامه این مبحث به قول ناپلئون استناد می‌جوید که هیچ معاهده و صلح نامه در میان دول مواد مندرجه آن محفوظ نخواهد ماند، مگر اینکه در روی مرکب خطوط آن به جای ریگ باروت ریخته باشند. کلاتی در ادامه از اهمیت و جایگاه جهاد در دین اسلام سخن گفته و با آوردن احادیث و آیات قرآنی نظر خود را مستند ساخته است (کلاتی: ۴). وی در این مبحث برای قداست بخشی به جنگ، در دیانت اسلام جهاد را افضل عبادات دانسته و عنوان می‌کند که هرکس از جهاد بگریزد قتلش واجب است. وی در همین مبحث به حدیث *ضَرْبَةُ عَلِيٍّ يَوْمَ الْخُنْدَقِ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ* نیز اشاره دارد (کلاتی: ۴). کلاتی افزون بر قداست بخشی به جنگ، برای خدمت سربازی نیز قداست خاصی قائل شده و در بخش‌های مختلف این کتاب به شیوه‌هایی مختلف از مقدس بودن خدمت سربازی سخن گفته است. وی برای نشان دادن جایگاه مقدس خدمت نظام براهین و شواهد متعدد اقامه نموده و دلایل اشتیاق و شغف جوانان عثمانی به خدمت سربازی را در نوع نگرش و ذهنیت آنان به این شغل می‌داند:



«... این اشخاص با کمال شوق و شغف داخل در خدمت سربازی می‌شوند و شغل شریف عسکری را اقدس و وظایف خود می‌شمارند لهذا بدون هیچ اجبار و اکراه چند روز قبل از موعد این اطفال یا به‌خودی‌خود و یا به‌توسط کسان و اقربای خویش در جائیکه دولت آنجا را مرکز تجمیع سربازان جدید قرار داده حاضر می‌شوند و با کمال سرور و خوشنودی می‌گویند چه قدر خوش بخت بودیم که برای حفظ ناموس دولت و مدافعه وطن و ملت این لباس عسکری را در بر نمودیم و بشرف فداکاری در راه ملت خود فایز شدیم» (همان: ۵-۶).

بسامد تعابیر و صفاتی که دلالت بر شرافت و قداست خدمت سربازی در ذهنیت عثمانی‌ها، و مقایسه آن با نگرش و واکنش ایرانی‌ها به خدمت نظام، حاکی از رویکرد آسیب‌شناسانه او به مقوله سربازی در ایران است.

مبحث بعدی کتاب، «اصول سربازگیری و محافظت آن» نام‌گرفته است. بر اساس اطلاعاتی که توسط نویسنده در این قسمت ارائه شده، قاعده سربازگیری در تمامی دول اروپایی اجباری است به‌گونه‌ای که در هر محل که کودکی به دنیا می‌آید والدین او فوراً به کدخدای آن محل خبر داده و کدخدا هم‌نام کودک را در دفتری یادداشت کرده و خانواده کودک یک تذکره می‌گیرند. هر وقت کودک از دنیا برود اسمش از آن دفتر محو خواهد شد در آغاز هر سال در هر شهر دفاتر را ملاحظه نموده و فرد ذکوری که به سن ۱۸ یا ۱۹ یا ۲۰ رسیده باشد، نام او را در دفتر جداگانه ثبت کرده آن افراد باید آن روز سرباز شوند.

در ادامه نویسنده بر اساس ذهنیت خود به واکنش‌های احتمالی در برابر سربازگیری که همانا خوف و وحشت و یا فرار باشد، اشاراتی داشته، می‌افزاید کلیه این اشخاص با شوق و افتخار به خدمت سربازی داخل می‌شوند و سربازی را از اقدس و وظایف خود می‌شمارند. نویسنده دلیل چنین رفتاری را نوع تربیت آنها می‌داند، زیرا مادران از همان کودکی و هنگامی که می‌خواهند کودکان خود را بخوابانند به جای سخنان بیهوده و حکایات دروغ برای آنها از تاریخ جنگ و احوال شجاعان و فداکاران ملت در جنگ‌های اجداد سخن می‌گویند و با این حکایات کودک را به هیجان می‌آورند به‌گونه‌ای که بی‌صبرانه منتظر سن سربازی است تا خود را برای پادشاه و فداکاری در راه وطن عزیز خویش آماده سازد. آنگاه نویسنده با اظهار تأسف از نوع نگرش و احساسات ایرانی‌ها نسبت به سربازی می‌نویسد:

«افسوس افسوس که از فرط بی‌خبری و جهالت و از عدم دانش و علم و سوء استعمال مبادی تربیت در تعلیمات اولیه اطفال و هزار جهت دیگر در ذهن اهالی ایران که همیشه بغیرت ملت و پرستش وطن و پادشاه خود ضرب المثل بوده اند شغل شریف عسکری به منزله یکی از اعمال شنیعه که مخصوص الواط و اوباش و بی‌عار می‌باشد



جاگرفته، ملل سایره وقتی این حال اسف‌اشتمال را در نظر خود مجسم می‌کنند، معلوم است که تا چه اندازه بر بدبختی ما می‌بخندند» (کلاتی، ۱۳۱۲: ۵-۷).

در انتهای این مبحث نویسنده علت اساسی این معضل را بی‌علمی کودکان و سوء تعلیمات اولیه ایشان و همچنین عیوب امور لشکری ایران ذکر کرده است (همان: ۷). از جمله عیوب دیگری که وی در این زمینه برشمرده، موقت نبودن خدمت نظام یعنی همین که فردی در سلک ارتش داخل شد، مادام‌العمر خود را مقید به این عمل می‌داند مگر اینکه قوای بدنی او تحلیل برود. وی در ادامه بحث به دشواری‌های خدمت نظام که سهل‌ترین آن خوردن نان تلخ و فدا کردن جان شیرین بوده اشاره نموده و متذکر می‌شود که این نوع خدمت سبب تنفر مردم از سربازی شده است.

در مقایسه‌ای که وی از هزینه‌های سربازگیری و وضعیت سربازی در کشورهای دیگر انجام داده به این نتیجه می‌رسد که این شیوه سربازگیری روش درستی نیست و در این زمینه توصیه‌هایی را برای بهبود وضعیت سربازگیری به شرح ذیل ارائه داده است: « دولت علیه ایران در صورتی که سالی ۲۴ میلیون فرانک مصارف سرباز می‌دهد به غیر از محلی و تدارکی که از محل می‌گیرند نهایت ۱۵۰ هزار سرباز بیش ندارد چه در وقت صلح و چه در وقت حرب... حال آنکه سایر دول بعضی کمتر بعضی مساوی و بعضی قدری بیشتر از این مصارف سرباز داده در وقت حرب از یک میلیون تا دو میلیون سرباز دارند... مملکتی که دارای ۱۰ میلیون نفوس باشد در عرض ۱۰ سال می‌تواند یک گروه سرباز را تدارک بکند و نصف این دائم و زیر سلاح و نصف دیگر احتیاط آنها باشد زیرا که بعد از ۳ سال مشق و تعلیم هر سرباز در سلک احتیاط داخل خواهد شد پس از چهل هزار سرباز بیست هزار نفر در مملکتش نه دور و نه از شغل و کسبش بازمی‌ماند» (همان: ۸).

از دیگر معضلاتی که نویسنده در مورد خدمت سربازی در ایران ذکر کرده، دوری سربازان از خانواده‌هایشان است که این عامل را دلیلی بر کم شدن زاد و ولد و کاهش جمعیت می‌داند. وی برای حل معضلات و مشکلات ناشی از نابسامانی سربازی و مدت طولانی آن پیشنهاد می‌کند که باید از دول اروپایی سرمشق گرفت و آنگاه به شرح اصول سربازگیری در کشورهای اروپایی می‌پردازد. در این کشورها هر فردی از ۲۰ سالگی داخل خدمت نظام می‌شود و در برخی کشورها سه سال و بعضی دیگر هم دو سال مشغول مشق نظامی و تعلیمات جنگی است. بعد از اتمام مدت خدمت کاغذی گرفته و مرخص می‌شود و به محل زندگی خود باز می‌گردد و به جای اینها نیروهای جدید حاضر می‌شوند (همان: ۶).



کلاتی در ادامه این مبحث ضمن اشاره به شیوه مشق و تعلیمات نظامی به سلسله مراتب و دسته بندی‌هایی که میان سربازان در عثمانی وجود دارد اشاره نموده اظهار می‌دارد که هر سال دو هفته و هر ماهی یک روز و در هر روز چهار ساعت سرباز در میدان مشق حاضر شده لباس پوشیده و اسلحه برداشته و تعلیم نظامی می‌بینند. بعد از مشق و تمرین لباس و سلاح را با انبار دولتی تحویل داده و هر کس به دنبال کار خود می‌رود. این سربازان را عساکر احتیاط می‌گویند و این عده پنج سال به این نحو سپری می‌کنند. بعد از پنج سال تذکره قبلی را تحویل داده و تذکره دیگری دریافت می‌دارند. پست سالی ۷ روز روزی ۴ ساعت مشق می‌کند که به این نیروها عساکر ردیف گویند. مدت این دوره هشت سال است بعد از ۸ سال کاغذ دیگری دریافت می‌دارد که نشانه انقضای این خدمت است به این افراد عساکر مستحفظ گویند. اینها در صورت وقوع جنگ مجبور به شرکت هستند بعد از شش سال تمام کاغذهایی را که دارند و تحویل دادند و یک تذکره دیگر که نشانه ختم خدمت سربازی است را دریافت می‌کند. اینان دیگر هم از خدمت جنگ معاف اند زیرا به سن چهل رسیدند بنابراین تمام خدمت سربازی عبارت از ۲۰ سال است با توجه به این شیوه دولت به سربازی که زیر سلاح است مصارف و مواجب می‌دهد. به سایرین چیزی تعلق نمی‌گیرد مگر تخفیف جزئی در مالیات، البته در این ایام تعلیم از طرف دولت به ایشان غذا هم داده می‌شود. در هنگام بروز جنگ ابتدا عساکر نظامی به جنگ رفته در صورت نیاز به ترتیبی که ذکر شد سایر عساکر یعنی احتیاط، ردیف و مستحفظ را به جنگ می‌فرستند. در ادامه نیز نویسندگان در مورد وجوهاتی که دولت در اختیار خانواده‌های سربازان شهید و معلول در جنگ همچنین بازنشستگان خدمت نظام قرار می‌دهد، مطالبی آورده شده است (همان ۹-۱۰).

در صفحات بعدی این نسخه، شیوه‌های سربازگیری برخی از سلاطین عثمانی مورد توجه نویسندگان قرار گرفته، برای نمونه وی شیوه سربازگیری در دوران سلطان عبدالحمید را که مبتنی بر نظام قرعه کشی بوده را بیان نموده و سپس از بازنگری و اصلاح احکام آن در دوره سلطنت سلطان عبدالعزیز اصلاح و سخن می‌گوید. از دیگر مباحث مهم این نسخه وظایف صنوف مختلف لشکر عثمانی در هنگام جنگ است که در ذیل به تفکیک به وظایف هر کدام از این صنوف اشاره شده است:

صنف ردیف: این سربازان در هر سال ۱۵ روز تعلیم و هنگام جنگ از روی دفتر تمامی آنها را جمع کرده اسلحه و لباس دریافت می‌دارند و گروه‌های جداگانه تشکیل می‌دهند. اگر یک سرباز ردیف نخواهند در جنگ شرکت کند باید قبل از جنگ دو اسب خوب به جهت سواری حاضر کرده به دولت خبر بدهد و در هنگام جنگ آن دو اسب را



به جای خود به دولت بدهد. یعنی در مملکت عثمانی دو اسب به اندازه یک آدم در جنگ ارزش دارد. اگر در مدت ردیفی این فرد جنگی صورت نگیرد بازهم در خاتمه مدت ردیفی یعنی هنگامی که به صنف مستحفظ داخل می‌شود باید آن دو اسب را به دولت بدهد (همان: ۳۵-۳۴).

صنف مستحفظ: یک سرباز ردیف بعد از ۸ سال تذکره دریافت کرده و اسمش داخل صنف مستحفظ می‌شود. این صنف در زمان عادی و غیر جنگ می‌تواند از ولایت به ولایت دیگر برود اما در هنگام جنگ باید جمع شوند (همان: ۳۶).

از آسیب‌های دیگر سپاه ایران در آن دوره فقدان آموزش‌های نظامی و مراکز آموزش نظامی است. شاید نویسنده با در نظر داشتن این آسیب در بخشی از این نسخه خطی به ذکر مکاتب نظامی عثمانی و نحوه آموزش‌ها و دروسی که در این مکاتب تدریس می‌شود پرداخته است و متذکر می‌شود که در هر ولایتی در عثمانی یک مکتب برای مقدمات علم حرب به نام مکتب اعدادی وجود دارد که شبانه روزی و مدت تحصیل آن سه سال است. یکی دیگر از مکاتب عثمانی مکاتب رشدی است که شاگردان آن فقط روزها تعلیم دیده و شبها به خانه خود می‌روند در این مکتب شاگردان پس از اتمام دوره چهارساله و گرفتن «شهادتنامه» می‌توانند در مدارس دیگر ورشته‌های دیگر تحصیل نمایند (کلاتی: ۴۹ - ۵۰). نوع دیگر مکاتب نظامی عثمانی، مکاتب حربی است که پس از تحصیلات سه ساله مکاتب اعدادی شاگردان می‌توانند به مکاتب حربی در استانبول که طول دوره آن سه سال است، وارد شوند در سال اول شاگردان رتبه سربازی دارند و میزان مواجب خاصی برای آنها در نظر گرفته می‌شود. در سال دوم به رتبه وکیلی می‌رسند که مواجب آنها نیز در این مرتبه ارتقا یافته و در سال سوم وکیل باشی می‌شوند که مواجب آنها به ماهی ۲۵۰۰۰ می‌رسد (همان: ۵۴).

کلاتی در توضیحات خود پیرامون این مکاتب نظامی عثمانی به دروسی که در هر سال در این مکاتب تدریس می‌شود اشاره کرده برای نمونه وی به دروس جغرافیای عثمانی، تاریخ قرون اولیه زبان فرانسه، جبر، نقاشی، هندسه مثلثات کروی، تاریخ قرون وسطا، مکانیک و دروسی از این قبیل در طی سالهای تحصیل متقاضیان حضور در این مکاتب نظامی اشاره نموده است (همان: ۴۹-۵۰).

یکی از نکات جالب در توضیحاتی که نویسنده در باب آموزش نظامی و مکاتب عثمانی آورده ساعات نظم و دیسپلین است که در ساعات مطالعه و درس خواندن و برنامه‌های آموزشی و ساعت نماز خواندن و سایر اوقات



آموزشی یک سرباز لحاظ شده در این برنامه ریزی کلیه ساعات مربوط به نظافت، نماز خواندن، مطالعه، غذا خوردن، گردش و خواب قید شده و این نکته انتظام و دیسپلین موجود در مکاتب عثمانی را نشان می‌دهد (همان: ۵۲).

### نتیجه

از بررسی مندرجات این نسخه خطی می‌توان دریافت که نویسنده برای آگاهی دادن از وضعیت نظام سربازگیری و قوانین آن‌ها در عثمانی و به منظور بهبود وضعیت نظام ایران و ترغیب آحاد جامعه برای رفتن به خدمت سربازی این نسخه را ترجمه نموده است.

نویسنده با اتخاذ رویکردی آسیب‌شناسانه در جای جای این نسخه اشارات متعددی به کاستی‌ها و آسیب‌های نظامی ایران به ویژه از جنبه سربازگیری داشته است. نویسنده در پاره‌ای از موارد به مقایسه روش‌های موجود در ایران و عثمانی در باب سربازگیری پرداخته و در طی این مقایسه‌ها نیز معضلات نظام سربازگیری در ایران را برشمرده است. نکته شایان توجه در این نسخه راهکارهایی است که نویسنده برای ترغیب آحاد جامعه به خدمت سربازی، شیوه‌های آموزشی مکاتب نظامی در عثمانی و نحوه اداره و نظم آنها جهت الگو برداری و اقتباس مطرح کرده است.

از دیگر وجوه اهمیت این نسخه جایگاه آن از منظر مطالعات ترجمه است. سبک ترجمه نویسنده در واقع تلفیقی از ترجمه و تالیف است، نمونه‌هایی از کاربرد این سبک را می‌توان در خلال توضیحات و تحلیل‌های نویسنده بویژه در تلاش او برای قداست بخشی به خدمت سربازی مشاهده نمود.

### عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.



## منابع :

- آبراهامیان ، پرواند . *ایران بین دو انقلاب : درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی معاصر ایران* . ترجمه احمد گل محمدی ، محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی ، تهران : نشر نی ، چ دهم ، ۱۳۸۳ .
- آدمیت ، فریدون ، *امیرکبیر و ایران* . تهران : خوارزمی . چ ۹ ، ۱۳۸۵ الف .
- آدمیت ، فریدون . *اندیشه ترقی و حکومت قانون* ، عصر سپهسالار . تهران : خوارزمی . چ ۳ ، ۱۳۸۵ اب .
- الگار، حامد . *دین و دولت در ایران ، نقش عالمان دردوره قاجار* . ترجمه ابوالقاسم سری . تهران : توس . ۱۳۶۹ .
- اندرنی . «مشق مخبران» . ترجمه محمد حسن خان قاجار . نسخه خطی شماره ۱۶۱۲۶ . کتابخانه آستان قدس رضوی . ۱۲۸۹ ق .
- حائری ، عبدالهادی . *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق* . چ ۵ . تهران : امیرکبیر ، ۱۳۶۴ .
- دوما، الکساندر ، *عشاق پاریس* . ترجمه علی قلی خان بختیاری ( سردار اسعد ، به کوشش عباس قلی صادقی ، سعاد پیرا . تهران : نشر تاریخ ایران ، چاپ دوم ، ۱۳۹۷ .
- رئیس نیا ، رحیم . *ایران عثمانی در استانه قرن بیستم* . تبریز : ستوده ، ۱۳۷۴ .
- صفری آق قلعه ، علی . *نسخه شناخت : پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی* . تهران : مرکز پژوهشی میراث مکتوب ، ۱۳۹۰ .
- عظیمی ، حبیب الله ؛ کلیدری ، محمد باقر . « تجزیه و تحلیل حواشی صد نسخه خطی از مجموعه اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی » . فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی . ش ۳ ، ص ۲۳\_۳ ، ۱۳۹۶
- کلاتی ، عباس قلی خان . « اصول سربازی » . نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی ش ۵۷ ، ۴۹ ، ۱۳۱۲ ق .



- کرونین، استفانی. «ساختن یک ارتش نو: اصلاحات نظامی در ایران عصر قاجار». در: **جنگ صلح در ایران دوره قاجار و پیامدهای آن در گذشته و اکنون**. زیر نظر رکسانه فرمانفرمائیان. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۹.

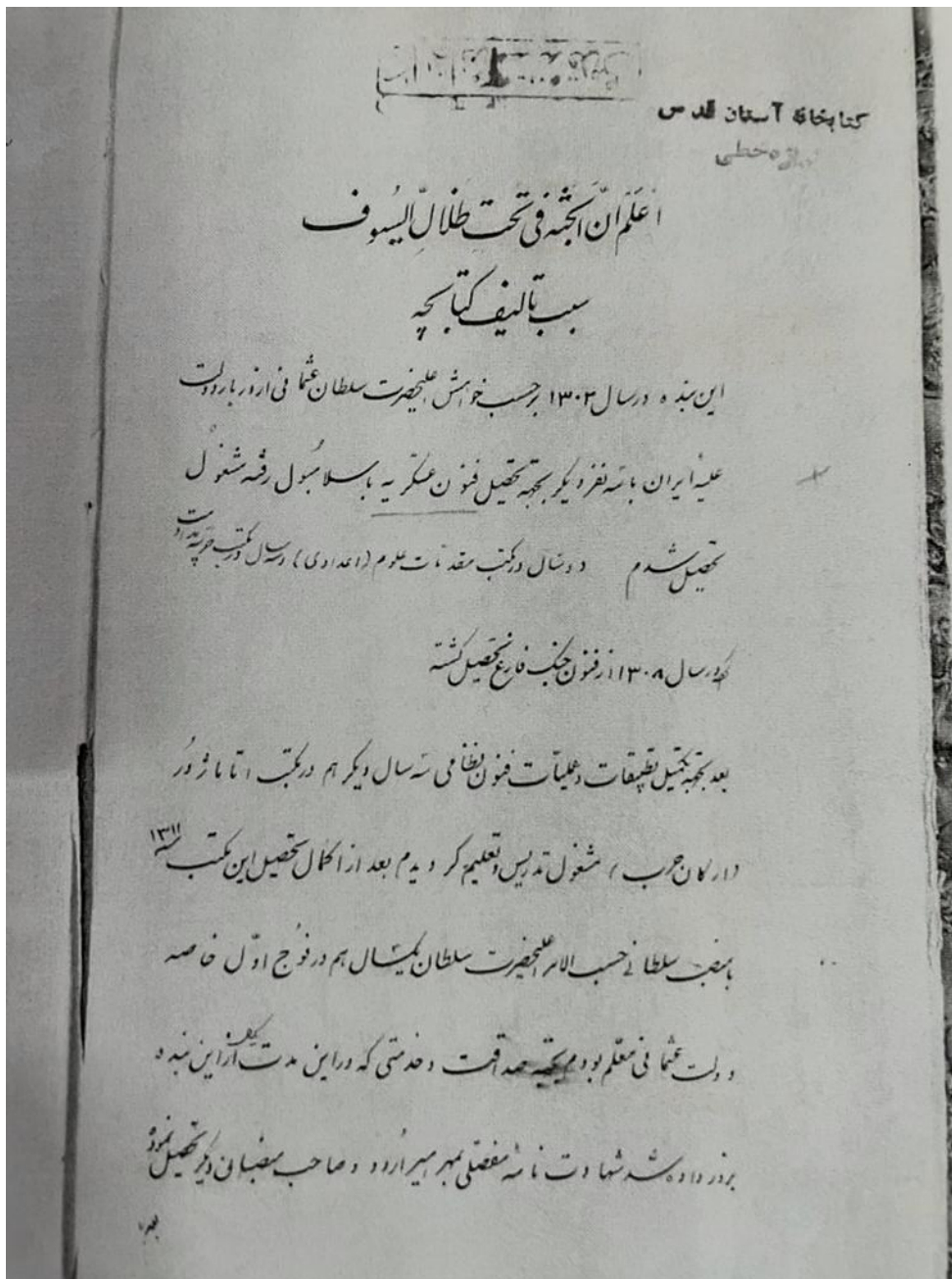
- مارکام، کلمنت. **تاریخ ایران در دوره قاجار**. ترجمه میرزا رحیم فرزانه. به کوشش ایرج افشار. تهران: نشر فرهنگ ایران، ۱۳۶۴.

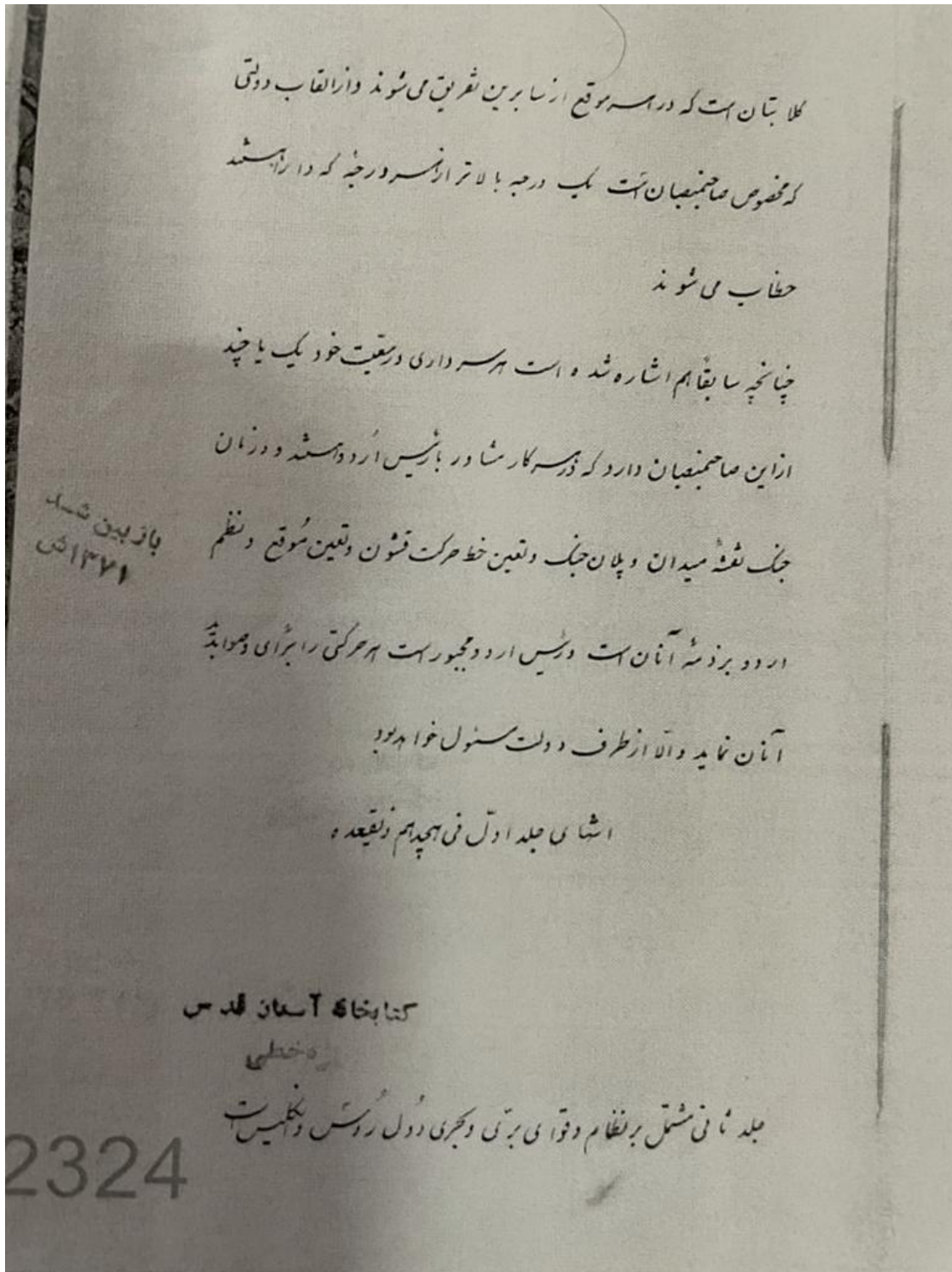
- «**کتابچه مشق مخبران**». نسخه خطی شماره ۱۴۹۸. کتابخانه آستان قدس رضوی. بی تا.

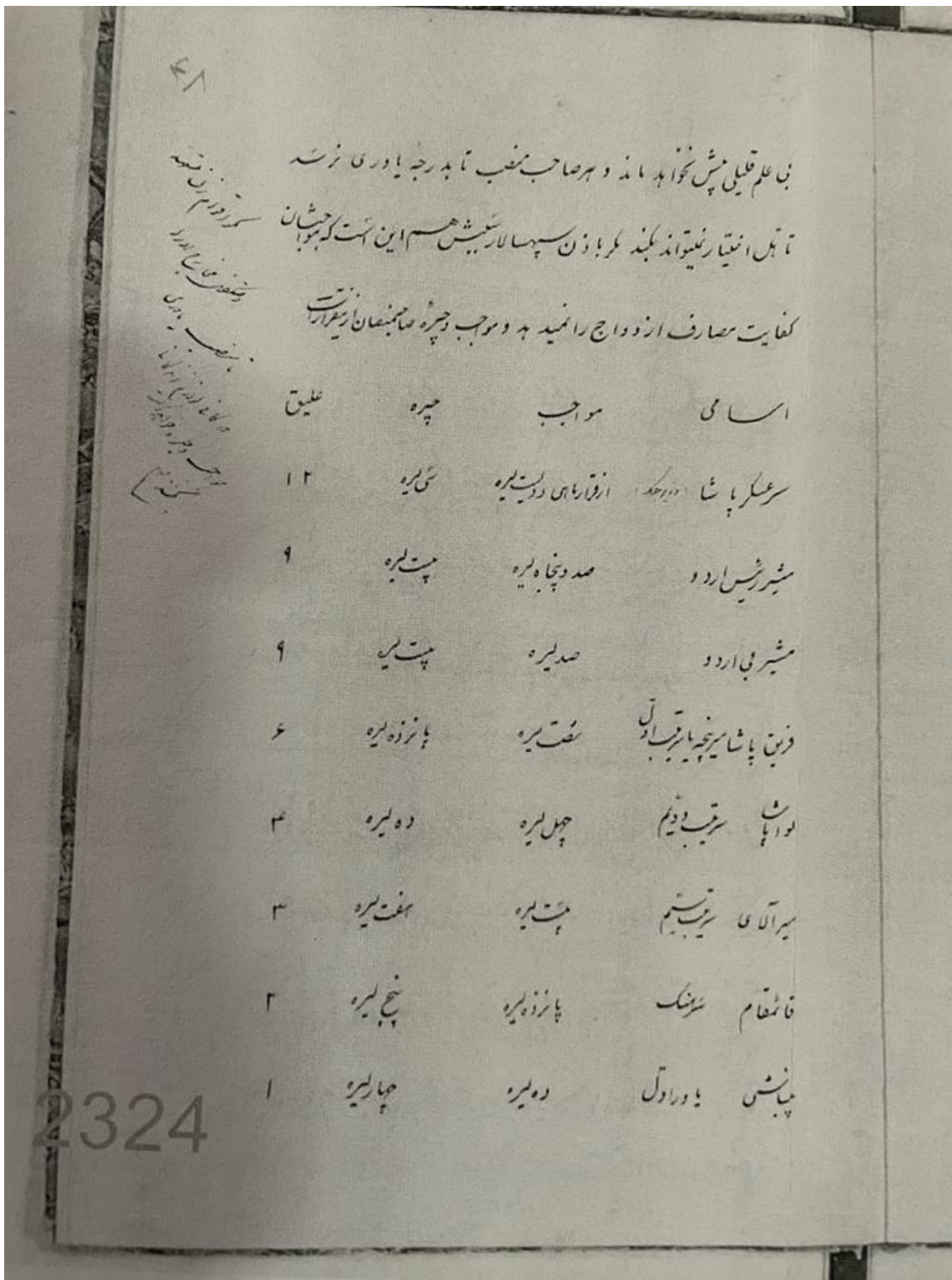
- هیل، اف (۱۳۷۸). **نامه‌هایی از قهستان**. ترجمه و تعلیق محمد حسن گنجی. مشهد: آستان قدس رضوی، مرکز خراسان‌شناسی، ۱۳۷۸.

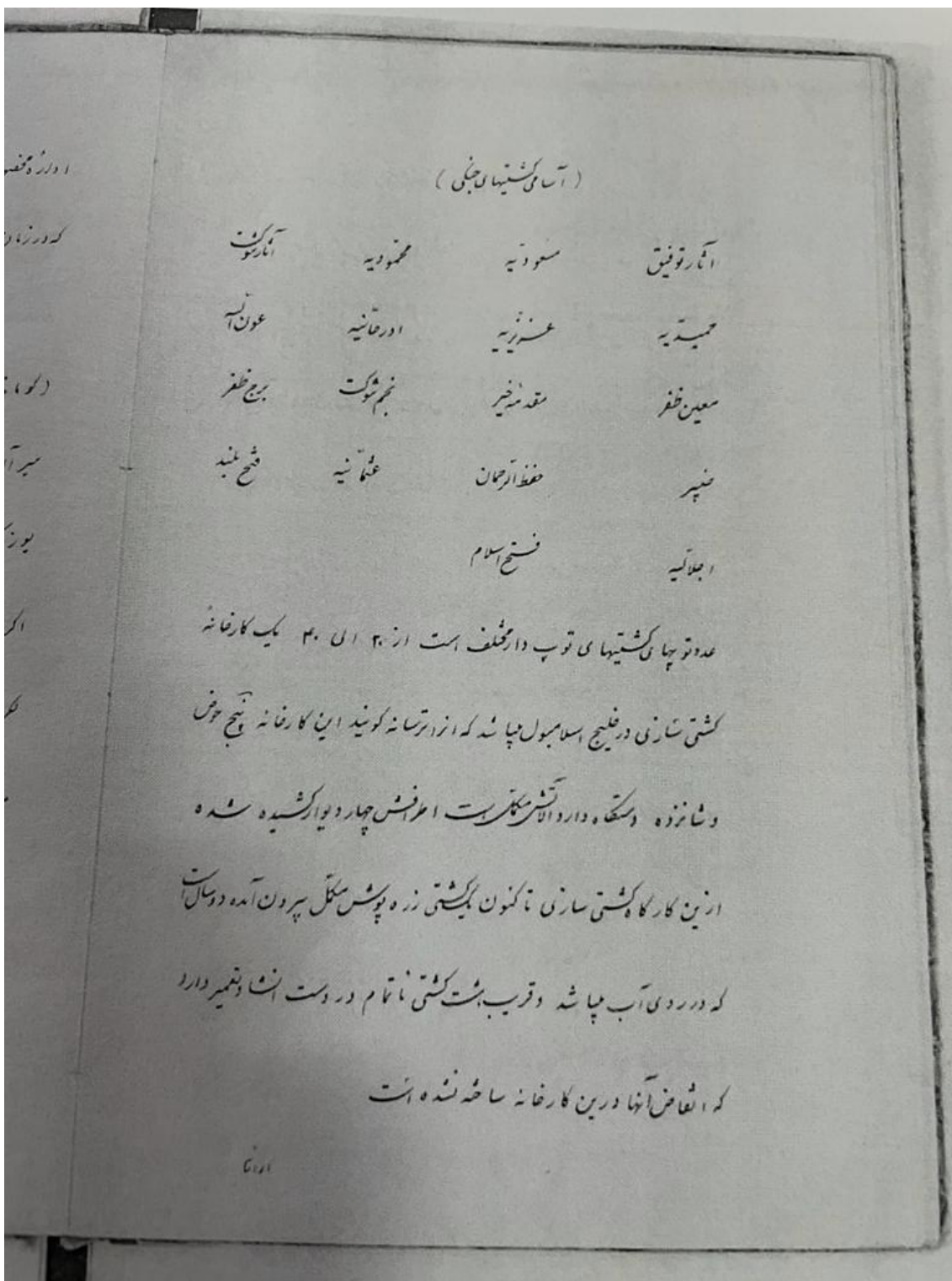


پیوست: تصاویر











دولت عثمانی همان است که در گذشته بکلی تحقیق طلب از این قرار است

(قوة عمومی دولت عثمانی)

در زمان جنگ		در زمان صلح	
پایه	۵۱۸۰۰۰	پایه	۱۳۳۰۰۰
سوار	۳۹۰۰۰	سوار	۳۳۰۰۰
توپ	۹۳۳	توپ	۹۳۳
توپ محلی	۱۵۳۰۰	توپ محلی	۱۵۳۰۰
شاسور	۱۹۲۰۰	شاسور	۲۳۰۰

۷۰۰۰ نفر در زمین و ۳۰۰۰ نفر در جزیره کرید و در فوج در نظر است

(مجموعاً)

جنگ		صلح	
پایه	۵۱۸۰۰۰	پایه	۱۳۳۰۰۰
سوار	۳۹۰۰۰	سوار	۳۳۰۰۰

۱۵۴۰۰

